

KOVÁCS SZABOLCS

„KÁR VOLT EZT CSINÁLNI, MERT A ROMÁNOK MAJD A HELYI MAGYAROKON FOGJÁK EZT MEGBOSSZULNI”¹

Etnikai konfliktusok Nagysármáson 1944 őszén

Bevezető

■ 1944. augusztus 23-án Románia oldalt váltott a második világháborúban, és az addigi német szövetségi rendszert otthagya hadat üzent a Német Birodalomnak. Ez a döntés felkészületlenül érte a magyar katonai és politikai vezetést, annál is inkább, mert az új politikai és katonai helyzetben megnőtt a veszélye egy Észak-Erdély ellen indítandó román hadműveletnek. A nyugtalanságot az augusztus utolsó és szeptember első napjaiban ugrásszerűen megszaporodó incidensek is növelték a két ország közötti határszakaszon.² A magyar politikai vezetés végül csatlakozott egy Dél-Erdély ellen indítandó offenzíva tervéhez, melynek célja a Déli-Kárpátok szorosainak lezárása lett volna az előrenyomuló szovjet csapatok előtt. A hadművelet több hullámban valósult meg, elsőként egy közös német-magyar offenzíva indult szeptember 5-én a tulajdonképpeni Dél-Erdély területén.³

A szeptember 5-én indított offenzíva egyik súlypontja a mezőségi kiszögellés⁴ felszámolására irányult. Szeptember 5-én hajnalban a 2. páncélos hadosztály kiegészítve a német 1179. rohamlövégosztállyal, benyomult a térségbe, és még aznap elfoglalta a Mezőség központi részén elhelyezkedő Nagysármást és Kissármást, a nap folyamán egészen Marosludasig nyomult előre.⁵ Mikor a frontvonal a Maros vonalán állandósult, Nagysármáson és a szomszédos Kissármáson rendezte be főhadiszállását a 2. páncélos hadosztály 1. a. őrszázada, illetve az 1. b.

A sajátos mezőségi viszonyokból következik, hogy összetettek az 1944-es nagysármási események okai: fontos szerepet játszott a háború alatti magyar és román állam által egyaránt kifejtett antiszemita propaganda, a csendőrök által megtagasztalt észak-erdélyi deportálások és a katonák keleti fronton szerzett tapasztalatai.

törzsszázada, az előbbi Józsa András főhadnagy,⁶ míg az utóbbi Mátyássy Miklós százados⁷ parancsnoksága alatt.⁸ Néhány nappal később bevonult a településre a zilahi csendőrtanszázad is Lánicz László százados⁹ parancsnoksága alatt, melynek elsődleges feladata a kissármási földgázmezők őrzése, illetve a rendfenntartás volt. A magyar uralom pontosan öt hétig tartott a településen, ekkor – a szovjet csapatok előrenyomulása miatt – a Magyar Királyi Honvédség harc nélkül adta fel a területet 1944. október 10-én.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a frontvonal hullámzása hogyan befolyásolta az etnikailag vegyes lakosságú településen, Nagysármáson a hatalmi viszonyokat. Előzetes hipotézisem szerint, a közel fele-fele arányban románok és magyarok által lakott faluban aszerint módosultak a hatalmi viszonyok a két etnikum között, hogy éppen melyik ország közigazgatása (a román vagy magyar) volt jelen a településen. A településen jelen lévő zsidó lakosság azonban folyamatos diszkriminációtól szenvedett, míg a magyar megszállás alatti események tragédiához vezettek. A kölcsönösen elszennvedett sérelmek pedig évtizedekre megmérgezték a román–magyar viszonyt. Tanulmányomat egy felvezetéssel nyitottam, melyben felvázolom röviden Nagysármás történetét 1944-ig, kitérve az etnikai viszonyok változásaira. Ezt követően előbb a magyar fennhatóság alatt románok – és zsidók – rovására elkövetett diszkriminatív intézkedésekre térek ki, belefoglalva a helyi zsidó közösség legyilkolását is, majd a román adminisztráció visszatértét követő magyarelles atrocitásokat ismertetem. Végül a tanulmányt az események utóéletével zárom.

Az 1944-es év eseményeihez, kiemelten a frontátvonuláshoz kapcsolódó forrásbázis mind magyar, mind román viszonylatban kifejezetten szegényes. Ezért írásomban leginkább a háború utáni, román és magyar bíróságok előtt keletkezett dokumentumokra tudtam hagyatkozni, melyek a nagysármási zsidóság legyilkolásához és a románokkal szembeni atrocitások kivizsgálásához kapcsolódnak. Romániában 1944–1955 között három bírósági eljárásra került sor. 1944 őszén a nagyszebeni hadbíróóság kezdett nyomozást a nagysármási tömeggyilkosság ügyében, mely azonban eredménytelenül zárult. 1945-ben az ügy kivizsgálását az újonnan felállított kolozsvári népbíróóság vette át, mely hosszas nyomozati munkát követően 1946. június 28-án hozott egy – felemásan értékelhető – ítéletet a tömeggyilkosság ügyében. 1951–1952 között a kolozsvári ügyészség ismét megkezdte az ügy kivizsgálását, ez 1954–1955 között egy újabb bírósági eljáráshoz vezetett – ezúttal a bukaresti IV-es számú törvényszék előtt, melynek azonban már határozott koncepcióes elemei is voltak, az eljárás pedig végül eredménytelenül lezárult. Mindezekkel párhuzamosan Magyarországon 1947–1948 között zajlott egy bírósági eljárás a tömeggyilkosságban érintett katonák és csendőrök ellen, majd 1955-ben Lánicz László csendőrszázadost, a zilahi csendőrtanszázad parancsnokát ítélte el a budapesti Legfelsőbb Bíróság.

Módszertani szempontból fontos megemlíteni, hogy a bíróságok előtt keletkezett tanúvallomásokat nem lehet objektív forrásokként kezelni, így kiemelten fontos volt az egyes vallomások filológiai és szemantikai vizsgálata, illetve az egyes tanúvallomások ütköztetése. Ebből az okból kifolyólag is, munkám során nem tekintettem feladatommak, hogy döntőbírójt játsszak. Másrészt témám szempontjából ez alkalommal értékesebbek voltak a Romániában felvett vallomások, ahol helybéli, magyar és román lakosokat, kisebb részt a háborút túlélte helyi zsidó személyeket hallgattak ki, ezek a vallomások ugyanis több információval szolgáltak a nagysármási lakosság interakcióiról. A Budapesten kihallgatott ka-

tonák és csendőrök vallomásai arra utalnak, hogy – annak ellenére, hogy megkerülhetetlen szerepet játszottak a zsidók legyilkolásában – nem voltak a település életének szerves részei, a vallomást tévő katonák jó része arra sem emlékezett, hogy mi volt a település neve, ahol az adott időszakban szolgált.¹⁰

Nagysármás és környéke 1944-ig

■ Nagysármás a Mezőség központi részén elhelyezkedő település, mely az 1850-es népszámlálás idején még stabil román többséggel rendelkezett. Az Osztrák–Magyar Monarchia idején a magyar állam nagyszabású állami telepítéseket hajtott végre, hogy javítsa a magyarság pozícióját. 1894–1896 között Veszprém megyei református magyar családokat telepítettek Nagysármásra, 1905-ben pedig bukovinai székelyeket Marosludásra.¹¹ A vasút kiépítése és az a tény, hogy az 1876-os megerendezést követően Nagysármás és Marosludas is járási székhellyé vált, gyökeresen megváltoztatta a két település nemzetiségi összetételét. A dunántúli és bukovinai telepések mellett jelentős számban érkeztek új lakók Maros-Torda és Kolozs vármegye más részeiről is. Ennek következtében mindkét község 1910-re magyar többségűvé vált. Ebben az évben Marosludason az összlakosság 67 százaléka,¹² Nagysármáson 63 százaléka¹³ vallotta magát magyar anyanyelvűnek. 1919-ig magyarok (főként dunántúli telepések) töltötték be a legfontosabb adminisztratív pozíciókat is.¹⁴ Idősebb Teleky Dezső visszaemlékezése szerint 1944-ben, a frontátvonuláskor kétszázharminckilenc magyar család lakta a települést.¹⁵

A két település járási székhely volta idézte elő a zsidó lakosság letelepedését. A szűkös szakirodalom szerint erre az 1880-as években került sor. Bár tömeges betelepülésük valószínűleg valóban ekkor kezdődött, a nagy- és kissármási anyakönyvek alapján már néhány évvel korábban datálható a zsidók jelenléte. Az első zsidó anyakönyv Kissármásról 1864-ből, míg Nagysármásról 1875-ből származik. A bejegyzések száma az 1880-as évektől ugrásszerűen megnőtt.¹⁶ Az 1930-as népszámlálás idején Marosludast már ötszázkilencvenkilenc, magát zsidó nemzetiségűnek tartó személy lakta, egyben ez alkotta a Mezőség legszámottevőbb zsidó közösségét. Közülük ötszázhatvanhét személy izraelita vallású volt. Nagy- és Kissármáson ugyanebben az évben százhuszonkettő, illetve hetvenhat zsidó személy lakott. A két település zsidó lakossága esetében a népszámláláson a zsidó nemzetiségűek és az izraelita vallásúak aránya teljességgel megegyezett.¹⁷ Nagysármás és a környező térség történetében az 1940-es bécsi döntés és az azt követő négy év teremtett sajátságosan új helyzetet. Ez ugyanis az ún. „Göring-has” részeként Romániánál hagyta a települést.¹⁸ Ennek oka a Kissármás mellett található földgázmezőkben keresendő, amelyeket a döntőbírák Románia birtokában hagytak. Az új határ értelmében Nagysármás és környéke – története során először – határtelepüléssé vált.

Az 1940–1944 közötti négy év komoly változásokat hozott Erdély magyar, zsidó és román közössége számára egyaránt. A megosztottság négy éve alatt mindkét irányban folyamatos vándorlás zajlott. A konkrét számok tekintetében nincs konszenzus, az észak-erdélyi román menekültek számát mintegy 210 ezerre, a dél-erdélyi magyar menekülteket pedig 190 ezer főre becsülik.¹⁹ Az észak-erdélyi menekülthullám első és legintenzívebb szakasza 1940 őszén, a katonai közigazgatás időtartama alatt zajlott, ekkor került sor a legtöbb kiutasításra is, de a határ illegális átlépése folyamatos volt, csak 1944 elejére csökkent.²⁰ Ezzel pár-

huzamosan Dél-Erdélyből is folyamatos volt a mozgás Észak-Erdély irányába, az áttelepülők jelentős hányadát azon katonaköteles magyar férfiak tették ki, akik a sorozás elől menekültek magyar felségterületre. A nagysármási református parókia 1942-es összesítése szerint például 1940–1942 között 380 magyar ajkú református hívó hagyta el a települést (az összmagyarság mintegy 23 százaléka).²¹

Az Antonescu-kormány négy év alatt a dél-erdélyi magyarság helyzetét is igyekezett ellehetetleníteni. Ez elsősorban az ún. kölcsönösségi politika jegyében zajlott, amely azt jelentette, hogy amennyiben az észak-erdélyi románságot sérelem érte, a román fél hasonló lépések megtételével válaszolt, mely a dél-erdélyi magyar közösséget sújtotta.²² A dél-erdélyi magyarság politikai és gazdasági ellehetetlenítése és anyanyelv-használati jogának korlátozása túltett az észak-erdélyi románság ellen alkalmazott intézkedéseken. 1941. június 9-én például az Antonescu-kormány rendeletben tiltotta meg a magyar nyelv használatát nyilvános helyeken.²³ Egy másik rendeletben betiltották a dél-erdélyi magyar sajtótermékek túlnyomó részét, mindössze a temesvári *Déli Hírlap* megjelenését engedélyezték.²⁴ A magyar lakosság életkörülményeit tovább nehezítették a megalapozatlan hadbírószági eljárások és a katonai vagy munkaszolgálatra behívott magyar férfiak folyamatos megalázása. A határ menti falvak lakosságát különösen érzékenyen érintették az utazási korlátozások, melynek értelmében a húsz km-es határ menti zónában két falu közötti utazást is külön hatósági engedélyhez kötötték.²⁵

A dél-erdélyi (és általánosan véve romániai) zsidó közösség helyzete fokozatosan haladt a teljes jogfosztás irányába. Ez Dél-Erdélyben ugyan nem, de Moldova egyes részein és a szovjetektől 1941-ben visszafoglalt Bessarábiában és Észak-Bukovinában a zsidóság fizikai megsemmisítéséhez is vezetett. Az első romániai zsidótörvényt a háború előtt, az erősödő szélsőjobboldali tendenciák hatására hozta meg a Goga–Cuza-kormány.²⁶ Az 1938 januárjában elfogadott 169. számú törvény felülvizsgálta a romániai zsidók állampolgárságát, a törvény végrehajtása azonban már a Miron Cristea ortodox pátriárka által vezetett kormányra hárult. Ez alapján mintegy 225 000 romániai zsidó veszítette el állampolgárságát, mely Románia zsidó lakosságának 30 százalékát tette ki.²⁷ A II. Károly király bukását követő nemzeti-legionárius kormány megkezdte a zsidó vagyon államosítását, majd már az Antonescu-kormány 1941. május 14-én belevágott a kényszermunkatáborok és munkaszolgálatos különítmények megszervezésébe. A dél-erdélyi zsidó férfiakat elsősorban olténiai munkatáborokba vitték, de helyben is állítottak fel ilyen lágereket, így például Pankotán, Gyorokon, a Lugos melletti Kiszetón, Fogarason, Kolozsbóson és a Tordához tartozó Kenderesen. Ezekben rendszerint embertelen körülmények uralkodtak, a pankotai munkatábor túlélői például napi szintű verésekről és bántalmazásról számoltak be.²⁸ Ion és Mihai Antonescu 1942 augusztusában Berlinben megállapodást kötött a dél-erdélyi területek zsidó lakosságának deportálásáról is. Ennek értelmében a zsidóságot három központban, Temesváron, Aradon és Tordán gyűjtötték volna össze, majd innen szállították volna őket a német munka- és haláltáborokba. Ez azonban a katonai helyzet alakulása miatt nem valósult meg.²⁹ 1941 után a dél-erdélyi zsidókat összegyűjtötték a falvakból, és városokban koncentrálták (ez összefüggésben lehetett a deportálások előkészítésével). Stroli szerint a sármási zsidókat Tordán gyűjtötték össze. A férfiakat dolgoztatták a város melletti Kenderesen, a nőket és gyermekeket kényszerlakhelyen tartották. Az elhurcolt zsidók vihettek magukkal ételt, ruhát és matracot fekvőhelyként. Shmuel Stroli

szerint: „a helyi hatóságok azzal indokolták a zsidók elhurcolásának szükségességét, hogy jelzéseket adnak le az oroszoknak, akik tudni fogják, hogy hol kell minket bombáznunk.”³⁰ 1943-tól kezdődően a dél-erdélyi zsidók számára kényszerlakhelyet jelöltek ki a hatóságok. Előfordult azonban, hogy különféle indokokkal – így például az előszeretettel alkalmazott kommunizmus vádjával – továbbra is deportáltak a besszarábiai munkatáborokba (főként Aradról és a Bánság területéről). Tibori-Szabó Zoltán összesítése szerint a zsidóellenes intézkedések dél-erdélyi áldozatainak száma ezer és kétezer fő közé tehető, míg a túlélőké mintegy negyvenezer főt tett ki.³¹

Az 1944. augusztus 23-i kiugrás új helyzetet teremtett Nagysármás zsidó és magyar lakossága számára is. Az államcsíny a zsidó lakosságnak a felszabadulást jelentette, Dumitru Meșină csendőrpárancsnok még aznap feloldotta a zsidók kényszerlakhelyére vonatkozó rendelkezést.³² Ezzel párhuzamosan azonban várható volt egy román–magyar katonai összecsapás lehetősége, mely a dél-erdélyi magyar elit preventív internálásában csúcsonodott ki. A Sănătescu-kormány³³ jogalkotásában megjelent a „vélelmezett ellenség” (*inamici prezumati*) fogalma, mely jogszabályi háttérrel biztosított a magyar és német közösség vezető tagjainak internálására.³⁴ 1944. augusztus 23-át követően a Mezőségről, így Nagysármásról is, több magyar értelmiségit is letartóztattak, és az aranyosgyéresi internálótáborba zártak. A nagysármási zsidók a magyar csapatok bevonulása előtt jobbra a helyi és környékbeli magyar és román lakosoknál kerestek menedéket,³⁵ mások a vasúti közlekedés leállása előtt hagyták el Nagysármás körzetét is.

A nagysármási zsidóság tragédiája

■ Az alábbiakban a nagysármási zsidóság legvilkolásához vezető utat és magát a tömegvilkosságot vázolom fel röviden. Terjedelmi okokból kifolyólag elemzésem vázlatos lesz, és csak a legfontosabb történésekre fogok koncentrálni, 2022-ben megjelent könyvemből kiindulva.³⁶ Idézett munkámban is felvázolt hipotézisem szerint, a vegyes lakosságú Nagysármáson 1944 őszén egy kétpólusú hatalmi játszma zajlott a települést közel fele-fele arányban lakó románok és magyarok között, a harmadik közösségként jelen lévő zsidóság sorsa pedig ebben a hatalmi játszmában mintegy „elsikkadt”. Ugyanakkor fontosnak tartom kiemelni, hogy – bár az antiszemitizmus kétségtelenül jelen volt mind a magyar, mind a román lakosság soraiban, és a helyi magyarok egy része bizonyos mértékig asszisztált a zsidóság megsemmisítéséhez vezető úton – a helyi zsidóság tragédiájára nem került volna sor egy „külső erő,” a magyar honvédek jelenléte nélkül. Ez pedig már újabb témákat feszeget, melyeknek kibontása nem feladata ennek a tanulmánynak: az antiszemitizmus jelenléte a Magyar Királyi Honvédségben, a több évtizedes antiszemita nevelés hatása a magyar társadalomra, illetve a keleti fronton szerzett tapasztalatok, esetlegesen a zsidók kiirtásáról szerzett tapasztalatok hatása a magyar honvédekre.³⁷

A nagysármási zsidóság összegyűjtését és „kiemelését” eredményező folyamat nem tekinthető egyedinek az 1944. szeptemberi dél-erdélyi megszállás történetében, még ha máshol a zsidóellenes intézkedések nem is torkolltak tömegvilkosságba. Az Aradra bevonuló magyar 3. hadsereg parancsnoka, Heszlényi József altábornagy például 1944. szeptember 13-án (Arad megszállásának a második napján) rendeletben kötelezte a helyi zsidókat a sárga csillag viselésére,

majd ezt követte a gettó helyének kijelölése. Egyes visszaemlékezések szerint már a deportálás időpontját is kitzűzték szeptember 24-re, ugyanakkor kérdéses, hogy a magyar hatóságok számára az ingatag katonai helyzetben valóban komolyan felmerült volna ennek kivitelezhetősége.³⁸ Tordán a magyar csapatok bevonulását követően a helyi Német Népközösség tagozati vezetője, Karl Kraus kezdeményezte a sárga csillag bevezetését és a helyi zsidóság gettósítását, amit végül gróf Bethlen Béla, Észak-Erdély kormánybiztosa akadályozott meg személyes közbenjárásával.³⁹ Marosludas kettős német–magyar megszállás alá került, ez idő alatt itt tizenhárom helyi zsidó lakos – többségében nők – vesztette életét. Bár a háború után a romániai bíróságok ezt az atrocitást is a magyar honvédek számlájára írták, valószínűbb, hogy a marosludasi gyilkosságsorozatért inkább egy német SS-alakulat volt felelős.

A nagysármási zsidók összegyűjtése a településre érkező zilahi csendőrszázad parancsnokának, Lánicz László századosnak utasítására történt. Ez idáig nem került elő olyan írásos dokumentum, mely a megszállt területek zsidóságának összegyűjtéséről rendelkezett volna. Lánicz százados háború utáni kihallgatásakor azt állította, hogy felettese, Ládai István csendőrezredes⁴⁰ utasította a helyi zsidók összegyűjtésére és Kolozsvárra szállítására, ahol a tervek szerint átadták volna őket a németeknek.⁴¹ A csendőrparancsnok ugyanakkor nem is gondolt a zsidók legyilkolására, intézkedést hozott a zsidók elszállításáról, melyhez a helyben állomásozó magyar katonai parancsnoktól próbált gépkocsikat szerezni. Bár nem adtak, egyikük, Mátyássy Miklós százados felvetette a zsidók kivégzésének ötletét.⁴² A csendőrparancsnok ugyanakkor ódzkodott az ötlettől, erre utalhat, hogy mégis saját hatáskörben gondoskodott a zsidók elszállításáról, helybéli román szekereseket terelve össze. Mátyássy, mikor tudomást szerzett a történetekről, gépkocsin a konvoj után sietett, Pusztakamarás mellett utolérve őket, majd a zsidókat leparancsolva a szekérről, hozzákezdett a kivégzés előkészítéséhez. A csendőrök felelősségét azonban nem csökkenti, hogy kivonásuk nem történt meg, jelen voltak a tömeggyilkosság végrehajtásánál is.⁴³

Tanulmányom szempontjából a legfontosabb kérdés, hogy miként oszlott meg a helyi lakosság felelőssége a zsidóság legyilkolásához vezető úton. A háború utáni tanúvallomások alapján a magyar bevonulás után egyre gyakrabban érték támadások a helyi zsidó lakosokat. Lövy Sámuel helyi zsidó lakos a háború után azt állította, hogy a „felszabadulás” ünneplésekor egy helyi lakos kijelentette, hogy „ütött a zsidók utolsó órája”, egy másik azt állította, hogy: „addig nem lesz Nagy-Magyarország, amíg zsidók élnek benne”.⁴⁴ Szeptember 6-án magyar fiatalok támadtak rá két zsidó nőre, Rosenblum Bertára és Etelkára, akik támadóik előtt egy kútba ugrottak. Szintén a megszállást követő napokban rálöttek Weiss Móricra, aki sebesülten egy helyi magyar lakos házáig menekült. Ő elszállította dr. Emil Mora orvos házához, ahol Weiss előadta, hogy magyar fiatalok támadták meg az úton.⁴⁵ Később a rendvédelmi céllal toborzott, helyi magyar férfiakból álló magyar nemzeti gárda részt vett a zsidók összegyűjtésében, és a rögtönzött lágernél is szolgálatot láttak el – bár a tömeggyilkoságnál már nem voltak jelen. Ezzel párhuzamosan azonban több helyi magyar lakos is – élükön a helyi református lelkésszel, Gergely Károllyal – megpróbált közbenjárni a zsidók szabadon bocsátása érdekében, és lehetőségeikhez mérten élelmiszerekkel látták el őket. Ez a kettősség is érzékletesen bizonyítja, hogy a bűncselekményekért soha nem kollektíven egy közösség felelős, hanem egyének.

■ A nagysármási zsidóság gettósításával párhuzamosan a magyar hatóságok egyes helyi román személyeket is internáltak, majd később deportáltak. Az 1944 szeptemberében véghez vitt letartóztatások valószínűleg ugyanazt a mintát követték, mint amelyet a magyar katonai közigazgatás követett Észak-Erdélyben 1940 őszén. A katonai parancsnokság által kibocsátott utasítás szerint: „Őrizetbe kell venni minden olyan személyt, akinek jelenléte a közrend, államérdek vagy gazdasági okból aggályos.”⁴⁶ Ez a tágan értelmezett kategória széles skálát biztosított román (és adott esetben zsidó) személyek internálására. Ilyen oknak számított akár egy magyarelles kijelentés, a „magyar lakosság érdeke elleni” cselekedet, a kommunista és vasgárdista múlt vagy akár csak ezeknek a gyanúja.⁴⁷ Ezekben az esetekben valószínű, hogy a helyi magyar lakosság véleménye volt a döntő tényező. Eddig azonban nem találtam arra vonatkozó információt, hogy mely hatósági fórum rendelte el a letartóztatásokat, majd a községből való eltávolítást. A háború utáni bírósági perekben a letartóztatások okaként egyértelműen a magyar hatóságok sovíniszta magatartását határozták meg.⁴⁸ Később, a pártállami igazságszolgáltatás irataiban már az osztályharcos retorika dominált, amelyek azt hangsúlyozták, hogy a „letartóztatottak között voltak munkások, parasztok, értelmiségiek, azaz mindazon osztályok, akikben a reakció ellenséget látott”.⁴⁹ A letartóztatások valódi okainak meghatározásához azonban célszerű megvizsgálni a fogságba vetettek körét. Az első kategóriát a hadifoglyok képezték. A később letartóztatottak között volt a falu korábbi polgármestere, a helyi orvos és a két görögkatolikus pap mint a helyi román elit képviselői. Másrészt letartóztatták azt a személyt, akiről több tanú is vallotta, hogy vasgárdista, és ebből kifolyólag hangsúlyosan magyarelles volt, valamint a hasonlóan kompromittált múltú pusztakamarási jegyzőt. Így az internáltak körét a hadifoglyokon kívül további két csoportban határozhatjuk meg: a helyi román elit és azok a személyek, akik magyarellesesség hírében álltak. Mivel a bevonuló magyar csendőröknek nem volt kötődésük a településekhez, felmerül, hogy a helyi magyar lakosoktól kaptak bővebb információkat.

Az internáltakat – akárcsak az összegyűjtött zsidókat – a Ioan Pop pályaőr házában felállított lágerben helyezték el, a zsidóktól elkülönítve. A román foglyok pontos számát nem lehet megállapítani. Egyes tanúvallomások 35 vagy 38 főre teszik, azonban nem rendelkezünk kontrollforrásokkal ennek alátámasztására vagy megcáfolására. A román internáltak lágerbeli körülményeiről a később kiszabadult foglyok számoltak be, de a magyar lakosok egy része is rendelkezett közvetett információkkal az ott történekről. A már 1944 szeptemberében szabadon engedett vagy a későbbi kitelepítésből hazatért foglyok szerint az elhelyezési körülmények kifejezetten rosszak voltak, és gyakoriak voltak a csendőri túlkapások. A román foglyok helyzetének „rendezésére” a zsidók elszállításával megközelítőleg azonos időben került sor, azt a láger teljes felszámolásának szándéka motiválhatta. Az internáltak vallomásai alapján szeptember 15-én egy négytagú szelekciós bizottság alakult, amelynek tagjai egy civil ruhás nyomozó, két csendőrtiszt és egy helyi lakos voltak. Az elszállítottak többsége az 1945-ös év folyamán tért haza.

A Nagysármásról elhurcolt román férfiak közül négyen nem tértek vissza. Az eltűntek között volt Gheorghe Sârbu határőr, Lazăr Morar kereskedő, Iuliu Moldovan adószedő és Vasile Micu görögkatolikus pap. Vasile Micu fia, Ovidiu

Micu fogarasi ügyvéd 1945. július 22-én feljelentést tett a kolozsvári népbíróságon és követelte, hogy a felelősöket állítsák bíróság elé. A feljelentés szövege érzékletesen bemutatja, hogy a magyar hatóságok tettei miként váltak a helyi magyarság elleni indulatok forrásává. Ovidiu Micu gondolatvilágában – személyes érintettsége folytán – megjelent a magyarság kollektív felelőssége: „Bűnös az összes nagysármási magyar a kicsitől a nagyig, mert sovíniszta és fasiszta eszméket tápláltak a románok irányába.”⁵⁰

Bosszú a magyarokon – atrocitások a nagysármási magyarok ellen

■ A románok mellett a magyar elitet képviselő római katolikus plébános és református lelkész, valamint a magyar polgármester és alpolgármester is kivonult román és szovjet csapatok bevonulásakor a katonák fogadására.⁵¹ Megkezdődött a hatalmi visszarendeződés. Dumitru Meșină, a település 1941–1944 közötti csendőrpárancsnoka visszatért hivatalába,⁵² a település élére pedig új, román polgármestert neveztek ki Zachei Chilut ügyvéd személyében.⁵³ Az ismét hatalmi pozícióba került román lakosság egy része azonban az „impériumváltás” első két hetében a legkülönbélebb kilengéseket követte el a magyar lakossággal szemben, amelyet rendszerint a magyar megszállás alatt elkövetett sérelmek „megbosszulásával” indokoltak. Az elérhető források szerint ezeket a kilengéseket egyrészt helyben a román nemzeti gárda és a román csendőrök, kisebb részben pedig román önkéntes alakulatok követték el.

Asztalos Géza nagysármási tisztviselő beszámolt róla, hogy 1944 októberében az 52-es sorszámot viselő önkéntes alakulat vonult be a faluba, amelynek vezetője egy román hadnagy volt. Letartóztatott mintegy hetven magyar lakost, akiket románok elleni atrocitások elkövetésével vádoltak. A helyi románok készségesen együttműködtek a bevonulókkal. A letartóztatottakat megverték, de később szabadon engedték. Incze Márton tanúvallomásában beszámolt róla, hogy a gárdisták magyar trikolórszínű szalagot találtak nála, amiért két társával együtt úgy elverték, hogy eltört egy bordája.⁵⁴ Egy másik helyi lakos, Szilágyi Anna a következőképpen emlékezett vissza erre az időszakra: „A felszabadulás után, miután átvonult a front, megjötték az ún. Maniu-önkéntesek, és elkezdtek jobbra-balra verni a magyar nemzetiségű embereket, gyilkosságokkal vádolva őket. Az igazság az, hogy az igazi felelősök elmenekültek a magyar sereggel együtt. Ezek az önkéntesek idegenek voltak Sármástól. Apámat is, aki mindenkinek annyi jót tett, elverték.”⁵⁵

A bírósági jegyzőkönyvek és a csendőrségi jelentések alapján megállapítható, hogy a helyi magyarság elleni erőszakos cselekmények oroszlánrésze a helybéli románsághoz kapcsolható. A magyar uralom alatt elkövetett sérelmekért többen kollektíven a helyi magyarságot tették felelőssé. Erre jó példa dr. Ioan Mărginean nagysármási ügyvéd kolozsvári népügyészségen tett tanúvallomása. Mărginean a Bányai László közvédlőnek előadott okfejtésében a nagysármási magyarok felelősségét abban látta, hogy nem tettek semmit a románellenes kilengések megakadályozására, és felhozta, hogy – Nagysármással ellentétben – a környező településeken sehol nem érték komolyabb sérelmek a románokat. A közeli Mócs község példáját hozta fel, ahol a két magyar pap és két helyi magyar földbirtokos fellépésének köszönhetően egyetlen román lakost sem ért bántódás.⁵⁶ A románokat ért atrocitásokért felelős személyek összegyűjtését Dumitru Meșină

csendőrparancsnok irányította. A magyar tanúk visszaemlékezése szerint a letartóztatottak száma 55 fő volt, az érintett románok szerint „mintegy 40 fő”. A letartóztatottak közül többeket megvertek, az erőszakoskodásokat végül Emil Medeszan gárdaparancsnok állította le.⁵⁷

A letartóztatásokat elsősorban a bosszú motiválta, mivel feltűnő módon a kompromittált személyek helyett főként a helyi magyar elit képviselői kerültek fogságba. Az elfogottakat egy bizottság elé vezették. A bizottság a románokat ért sérelmek kártérítéseként negyvennégy millió lejt kért, amelynek kifizetésébe a letartóztatottak – jobb híján – beleegyeztek. A magyar lakosság azonban csak 600 000 lejt tudott összegyűjteni, a maradékot haszonállatokkal próbálta pótolni, amelybe azonban a román fél nem egyezett bele. A konfliktust végül Meşină simította el, és érvénytelenítette a magyarok fizetési kötelezettségét. Teleky Dezső plébános (aki ekkor már Nyáradremetén tartózkodott) 1945 januárjában, Csögör Lajos alispánnak írt levelében a következő megállapítást tette: „Ha a csendőrmester [Dumitru Meşină], dr. Mărginean, Mureşan eltűnnének a község légköréből, visszatérne a községbe a régi béke és egyetértés.”⁵⁸ Ugyanakkor Teleky szemléletmódja meglehetősen egyoldalú volt, mert nem ítélte el a korábban hasonló viselkedést tanúsító magyar lakosokat.

Feltűnő, hogy a román fél kizárólag a román károsultak kártérítéséért szállt síkra, a zsidókat ért sérelmek orvoslása fel sem merült. A magyar megszállást követően hazatért zsidók többé nem játszottak meghatározó szerepet a község életében. Egyes visszaemlékezések szerint a hittársaik lemészárlásáról értesülő túlélők körében is felmerült a bosszú lehetősége is, és az eset súlyosan terhelően hatott a magyar és zsidó lakosság közti kapcsolatra. Id. Teleky Dezső naplójában lejegyzett két kirívó esetet. Az egyik túlélő – Teleky szerint – kijelentette, hogy „minden legyilkolt zsidóért 10 magyart kell kivégezni”, és „remélhetőleg majd a szovjetek ideküldik a GPU-t, az majd ellátja a magyarok baját!” 1944. október 20-án Teleky Dezső plébános ráköszönt a hazatért Hirsch Zoltánra, mire ő azt válaszolta: „Bocsásson meg, atyám, de nem tudom fogadni a köszönését! A magyarok meggyilkolták 126 zsidó testvéremet.”⁵⁹

Összegzés

■ A sajátos mezőiségi viszonyokból következik, hogy összetettek az 1944-es nagysármási események okai: fontos szerepet játszott a háború alatti magyar és román állam által egyaránt kifejtett antiszemita propaganda, a csendőrök által megtapasztalt észak-erdélyi deportálások és a katonák keleti fronton szerzett tapasztalatai. A tömeggyilkossághoz megfelelő keretet biztosított az 1944. szeptemberi, a magyar–román harcok kitörését követő törvény nélküli állapot. Bár az elérhető források alapján a megszálló magyar hatóságok megkísérelték egy ideiglenes magyar közigazgatás kiépítését, ez a kísérlet már az idő rövidsége miatt sem járhatott sikerrel. Nagysármást egy törékeny etnikai egyensúly jellemezte: a magyar megszállás idején még nagyrészt kiegyensúlyozott számarányban volt jelen a magyar és román etnikum a faluban. A két nemzetiség közötti hatalmi egyensúly aszerint változott, hogy mely hadsereg uralta a területet. Míg az 1944. szeptember–októberi öthetes magyar megszállás alatt értelemszerűen a magyar lakosság volt hatalmi pozícióban, ezt követően a román lakosság szerezte vissza azt, elégtételt véve a magyarokon az elszenvedett sérelmeiért. Az is megállapítható azonban, hogy a magyar csendőrség és honvédség által elkövetett törvény-

telenségeket is teljességgel a helyben maradt magyar lakosságon torolták meg. A román lakosság köztudatában megjelent a kollektív felelősség elve a helyi magyarságra vonatkozóan. A zsidók elleni atrocitás azonban hosszú távon elsikkadt ebben a kétpólusú etnikai hatalmi játszmaiban. Az 1944-es tragédia már rövid távon a helyi zsidó közösség teljes felmorzsolódásával járt együtt. Míg a nagysármási mészárlást hatvankilenc helyi zsidó személy vészelte át (részben bujkálásban, részben azért, mert elmenekült), tizenkét év múlva, az 1956-os népszámláláson már egyetlen zsidó lakosa sem volt a két Sármásnak. Egyesek közülük Izraelbe emigráltak, majd néhányan közülük a háború után az Amerikai Egyesült Államokban vagy Kanadában telepedtek le. A pusztakamarási zsidó temetőt jelenleg (2021-ben) gondozó Letitia Mocean szerint minden év szeptemberében, a mészárlás évfordulóján gyászruhás hölgyek látogattak el a sírokhoz Izraelből. Kihangsúlyozta, hogy kettővel közülük személyesen is megismerkedett (Feder és Levy asszonyságok), ők Nagysármásról származtak. Elbeszélése szerint azonban néhány éve már ezek a látogatások abbamaradtak, a hölgyek valószínűsíthetően elhunytak.⁶⁰

A helyi emlékezetben a tömeggyilkosság nagyon hamar nemkívánatos témává minősült. Ahogy Székely-Bolla Rozália nagysármási lakos fogalmazta meg a vele felvett interjúnkban: „A köztudatban le lett fojtva elsősorban. Annyira tabutéma lett, hogy nem hogy nem beszéltek, nem mertek beszélni róla. [...] Néhányan vagyunk, a második generáció, akiket érdekelt esetleg, akiknek a szülei el is mondták, vagy akik ténylegesen, objektíven részt vettek [szemlélték – K. Sz.]. [...] Ez a mentalitás aztán így berögződött, hogy amiről nem beszélünk, az nem létezik. A magyarság azért nem nagyon feszegette, mert akkor mindjárt jött a válasz, hogy persze, mert ungruii... Jobbnak látták ha nem beszélnek róla. A románság, ha elkezdte, annyit visszaszóltak, hogy há’ ott voltál, láttad? Na, hát dar așa a zis [így mondta] nem tudom ki. Ezt lenyeltük, s ment az élet tovább. Sajnos periodikusan előveszik ezt a témát.”⁶¹ Interjúalanyaink elbeszélése szerint Nagysármáson időnként még napjainkban is felmerül a tömeggyilkosság története a helyi politikában vagy a mindennapi életben is. A nagysármási zsidó temetőt legalább egy ízben vandalizálták, horogkereszteket és más náci jelképeket festettek a sírokra. Ezért a temető kapuit manapság zárják. Az is sajátos jelenség, hogy a tömegkivégzés helyszínét a helyi lakosság továbbra is legelőként használja, mint azt e sorok írója saját szemével tapasztalta a helyszínen járva.

■ JEGYZETEK

1. BFL, VII.5.e. 19797/1949. 112. Lakatos Géza és társai. Józsa Dénes tanúvallomása a Katonapolitikai Osztályon, 1947. november 28. Az idézett mondat – a tanú szerint – egy csendőrnnyomozó szájából hangzott el, aki két kötelendi (Kolozs vármegye) román polgári személy meggyilkolásának ügyében nyomozott. A gyilkosságot – mint arra az eljárás során fény derült – magyar tábori csendőrök hajtották végre századparancsnokuk utasítására.
2. A témára vonatkozóan lásd: Nagy József: *Magyar határvidékek – román határőrök: határinvidensek a Székelyföld határain a második világháború idején*. Magyar Kisebbség 2009. 3–4. sz. 322–347. és Ravasz István: *Erdély mint hadszíntér*. 1944. Petit Real Könyviadó, Bp., 1997. 63.
3. Ravasz István: *Erdély mint hadszíntér* i. m. 84–85.
4. Az 1940. augusztus 30-án megkötött második bécsi döntés Románia birtokában hagyta a Kolozsvár és Marosvásárhely között elhelyezkedő Mezőség nagy részét, melyet szokatlan formája miatt „Göring-has”-nak neveztek. Ennek oka Kissármás melletti földgázmező volt, melyet a döntőbírák Románia birtokában hagytak, infrastrukturálisan elvágvá Székelyföldet Erdély (és Magyarország) többi részétől.
5. A Nagysármáson élő id. Teleky Dezső a következőképpen emlékezett vissza erre az epizódra: „Sósi Ilona hozta a hírt, hogy a magyarok elfoglalták Mócsot és Gyekét. Nem hallván ágyúörgést, meg voltam győződve, hogy a magyar csapatok ellenállás nélkül nyomultak előre.”

- USHMM, RG-25.004, 39. mikrofilmtekercs. Teleky Dezső naplója, 1944. szeptember 5-i bejegyzés. Teleky meglátása helyes volt, az előrenyomuló Magyar Királyi Honvédség csak Nagysármás határában ütközött első ízben fegyveres ellenállásba.
6. Józsa András (1908–1944): Szeghalmon született, vesztéségi kartonja szerint 1944. november 20-án elesett Pálosvörösmarton. <https://hadisir.militaria.hu/hadisir-nyilvantarto> – Letöltés: 2024. 05. 19.
7. Mátyássy Miklós százados (1910–1948): Százdón született, 1932-ben avatták tisztté a Ludovikán, 1939-től egy kerékpáros zászlóaljnál szolgált. 1941-ben részt vett a Jugoszlávia elleni invázióban, majd a Barbarossa-hadműveletben a Szovjetunió területén. Később átképezték páncélos tisztté, majd 1944 áprilisától ismét a Szovjetunió területén harcolt. 1944 nyarán vette át a törzsszázad parancsnokságát, majd Erdélybe vezényelték, ahol a front mögöttes területein látott el szolgálatot. Sőregi Zoltán: *Katonák kerékpáron. A Magyar Királyi Honvédség kerékpáros tisztjeinek adattára 1920–1945*. Underground Kiadó, Bp., 2014. 170–171.
8. A törzs- és őrszázad nem vettek részt hadműveletekben, feladatuk a front mögötti biztosító tevékenység, illetve futárszolgálat volt.
9. Láncz László (1908–1955): A Bihar megyei Felsődornán született. 1943-ban nevezték ki a zilahai csendőrkola parancsnokává.
10. A kivégzés helyszínéül szolgáló Pusztakamarás helyzetét is rendszerint Kolozsvárhoz vagy Marosvásárhelyhez viszonyítva, kilométerben adták meg.
11. Lovas Sándor: *A legujabb állami telepítések Magyarországon*. Pallas Rt., Bp., 1908. 17.
12. 1850-ben ez az arány még 3 százalék volt. Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)*. I–VI. Teleki László Alapítvány – Pro-Print Könyvkiadó, Bp.– Csíkszereda, 1998–2002. I. 12.
13. 1850-ben ez az arány még 5 százalék volt (Varga E. Árpád: i. m. 144.).
14. 1914–1918 között még a noszlopi születésű Szalai Sándor volt a falu polgármestere, a tótvázsonyi születésű Cziráki József pedig az alpolgármester. (USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 906. Cziráki József vallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 9.) Érdemes megemlíteni, hogy Cziráki vallomása szerint 1938–1940 között még egyszer betöltötte az alpolgármesteri tisztséget, és csak a második bécsi döntés által teremtett új helyzet következtében kellett lemondania.
15. Uo. 39. tekercs, 675. Részletek id. Teleky Dezső naplójából.
16. SJANC, C 162/6., 162/7., 162/8. Izraelita születési, elhalálozási és házassági jegyzék. Mócs és vidéke.
17. Varga E. Árpád: i. m. IV. 144.
18. A Göring-has egy Romániánál hagyott kiszögellés volt Kolozsvár és Marosvásárhely között, mely magába foglalta a Mezőség nagyobb részét. A kiszögellés infrastrukturálisan elvágtá Székelyföldet Erdély középső és nyugati területeitől.
19. L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért: a magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2013. 67.
20. Sárándi Tamás: *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2016. 85.
21. ANR-ANJM, 504. fond, Parohia Reformató Sârmaşu [nagysármási református parókia], Dos. 23/1940–1942. Az 1940–1942 között eltávozottak listája.
22. L. Balogh Béni: *Kiszolgáltatva. A dél-erdélyi magyar közösség 1940–1944 között*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2023. 40.
23. Uo. 44.
24. Uo. 42.
25. Uo. 45.
26. Ana Bărbulescu – Alexandru Floran – Alexandru Climescu – Laura Degeratu: *Munca obligatorie a evreilor din România*. Editura Polirom, Iași, 2013. 23. A kormány két vezető politikus, Octavian Goga (költő) és Alexandru C. Cuza (egyetemi tanár) a Nemzeti-Keresztény Párt (Partidul Național-Creștin) elnevezésű politikai szervezet vezetője volt. A párt ideológiájának három alappillére a nacionalizmus, a politikai ortodoxizmus és az antiszemitizmus volt. A román szélsőjobb legerősebb szervezetével, a Vasgárdával szemben azonban lényeges különbség, hogy Cuza és Goga a parlamentarizmus keretein belül képzelte el az ország „keresztény értékek” szerinti megreformálását. A kormány rövid ideig, 1937. december 29. – 1938. február 10. között volt hivatalban.
27. Uo. 35.
28. Tibori Szabó Zoltán: *Holocaust in Transilvania*. In: Valentin Ghiță: *File din istoria evreimii clujene*. Editura MEGA, Cluj, 2015. 29–161.
29. L. Balogh Béni: I. m. 40.
30. Interjú Shmuel Stroival, Tap 1.

31. Tibori-Szabó Zoltán: i. m. 159–160. Tibori Szabó a dél-erdélyi áldozatok közé a magyar katonák és csendőrök által lemészárolt 126 nagysármási zsidót is beszámította.
32. USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 511. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22.
33. Az augusztus 23-i puccs utáni első kormány, melyet Constatnin Sănătescu tábornok vezetett. 1944. december 2-ig volt hivatalban.
34. Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája. Pro-Print, Szeged – Csíkszereda, 1994.
35. Uo. 919–920. Löwy Ferdinánd tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. július 20.; Uo. 39. tekercs, 513–516. Kahán Eta tanúvallomása a kolozsvári népbíróságon, 1945. augusztus 17.; Uo. 38. tekercs, 387–388. Kahán Sarolta vallomása a kolozsvári csendőrségen, 1944. november 9.; Uo. 382–383. Hirsch Zoltán tanúvallomása a kolozsvári csendőrségen, 1944. november 9.
36. Kovács Szabolcs: *A nagysármási zsidók meggyilkolása. Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai közigazgatás időszakában, 1944.* Múlt és Jövő Kiadó – Clio Intézet, Bp., 2022.
37. Mind ez ideig nem tapasztaltam arra utaló bizonyítékot, hogy a tömeggyilkosságban érintett katonák és tisztek cselekvő részesei lettek volna bármely, a keleti fronton lezajlott tömeggyilkosságnak. Az azonban evidens, hogy az Einsatzgruppék és más német alakulatok által végrehajtott mézszárlásokról a magyar honvéd vezérkar és ezáltal a politikai vezetés is pontos információkkal rendelkezett (a témára vonatkozóan lásd például: Ungváry Krisztián: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944.* Osiris, Bp., 2015.).
38. Erdélyi Lajos: *Sármás, Arad.* Múlt és Jövő 2004. 4. sz. 38–40.
39. Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam.* Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1989.
40. Később a Szálasi-kormány belügyi államtitkára.
41. Láncz ugyanakkor azt is megemlítette, hogy az erre vonatkozó parancsot „elvesztette”.
42. ÁBTL, V-128-777. Láncz László. Láncz László önvallomása 1955. április 21-én. 2.
43. Magyarosi Sándor egy, a könyvről írt recenziójában érzékletesen levezette, hogy Láncz az események alatt lényegében „technokrataként” működött: ugyanazokat az intézkedéseket alkalmazta a nagysármási zsidók ellen, melyeket a magyar hatóságok Észak-Erdélyben alkalmaztak. Az észak-erdélyi zsidóellenes gyakorlatot terjesztette ki az újonnan elfoglalt területek általa ellenőrzött részére, ennél tovább nem volt hajlandó elmenni. A jelzett recenzió megjelent a *Regio*ban, ám – terjedelmi okokból – jelentős mértékben megvágva, eredetije azonban megvan a szerző birtokában (Magyarosi Sándor: *Nagysármás: egy el nem rendelt tömeggyilkosság története.* Regio 2022. 2. sz. 199–226.).
44. USHMM, RG-25.004, 38. tekercs, 384. Levy Sámuel nyilatkozata Nagysármáson 1944. november 9-én és Uo., 703. Dumitru Meşină csendőrparancsnok nyilatkozata a nagysármási nyomozati munkáról.
45. Mind a két nő, mind Weiss Móric később a tömeggyilkosság áldozata lett.
46. Idézi Sárándi Tamás: i. m. 57.
47. Uo. 80.
48. ANR-ANJC, Dos. 22/1946. 334–345. A kolozsvári népbíróság határozata a 9. csoport perében, 1946. június 28.
49. USHMM, RG-25.004, 37. tekercs, 1088. rendelet a bíróságra küldéshez, 1953. augusztus 13.
50. USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 376. Ovidiu Mícu fogarasi ügyvéd levele Alexandru Bohățelnek, a kolozsvári népbíróság újonnan kinevezett közvádlojának, 1945. július 22.
51. USHMM, RG-25.004, 39. tekercs, 680. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. október 10.
52. Uo. 38. tekercs, 511. Dumitru Meşină nagysármási csendőrparancsnok nyilatkozata a kolozsvári csendőrségen, 1945. február 22. Fontos kiemelni, hogy Meşină az Antonescu-érában részt vett a helyi zsidók elleni intézkedések végrehajtásában, amelyet ő maga is elismert. Ennek ellenére visszatérhetett hivatalába 1944 őszén.
53. Uo. 39. tekercs, 107. Teodor Hulpe tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
54. Uo. 141. Incze Márton vallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 26.
55. Szilágyi Anna nagysármási lakos visszaemlékezése. CSSZM BLH, B/33. *Vátrá*, 1981. március 20. 19.
56. Uo. 118–119. Ioan Mărginean tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 22.
57. Uo. 107. Teodor Hulpe tanúvallomása a kolozsvári ügyészségen, 1951. október 23.
58. Uo. 403. Teleky Dezső levele Csögör Lajos alispánnak, 1945. január.
59. Uo. 682. Részletek id. Teleky Dezső naplójából, 1944. október 20.
60. Interjú Letiția Moceanuval 2021. szeptember 28-án. A Transtelex birtokában.
61. Interjú Székely-Bolla Rozáliával 2021. szeptember 28-án. A Transtelex birtokában.